

HI HA CATALANISMES AMAGATS EN EL DIARI DE BORD D'EN COLOM? (revisat)

El diari de Colom del primer viatge és potser el més interessant a l'hora de determinar la llengua materna de Colom. Per la seva extensió, per la varietat de temes de què escriu, i pel fet de ser el més antic i per tant el que denota un coneixement menor de la llengua castellana és aquell on hi podem esperar trobar més paraules alienes a aquesta llengua. Tanmateix, sabem que el Diari va ser mutilat i resumit per terceres persones, i només algunes parts són atribuïdes directament al descobridor. En aquestes parts podem trobar expressions que són perfectament castellanes per sintaxi i vocabulari però que resulten confuses al lector, i que poden ser explicades des de la suposició que el copiadore va intentar traslladar expressions que no li eren familiars a d'altres que sí que ho eren, però deixant les frases coixes de significat pel camí. En aquest article, analitzarem un breu passatge del Diari, corresponent al dia 15 d'Octubre de 1492, on hi podem trobar dues d'aquestes expressions, i provarem de fer el camí invers: des de l'expressió castellana a la possible expressió primitiva. També aprofitarem per estudiar una altra paraula que surt al mateix paràgraf (ramalejo). No cal dir que això no és una ciència exacta, pel que deixo al criteri del lector de decidir la resposta a la pregunta inicial. Vegem el passatge:

[...] fallé un hombre solo en una almadía que se pasaba de la isla de Santa María a la Fernandina, y traía un poco de su pan, que sería tanto como el puño, y una calabaza de agua y un pedazo de tierra bermeja hecha en polvo y después amasada, y unas hojas secas que debe ser cosa muy apreciada entre ellos, porque ya me trujeron en San Salvador de ellas en presente, y traía un cestillo a su guisa en que tenía un ramalejo de cuentecillas de vidrio y dos blancas, por las cuales conocí que él venía de la isla de San Salvador, [...]¹

ramalejo:

Per d'altres parts del Diari sabem que s'està referint a un penjoll fet de boletes de vidre ("les di [...] unas cuentas de vidrio que se ponían al pescuezo"; "diez o doce [contecillas] de vidrio en un filo"), molt apreciat pels nadius i que era intercanviat o regalat pels mariners per guanyar-se la seva benevolença. No havent-hi en el diccionari de la Real Academia aquesta paraula ni cap "ramal" amb aquest significat, el més proper que podem trobar és "ramillete", encara que en cap accepció té significat de "penjoll". A això hi podem afegir que el mateix diccionari admet que "ramillete" és un manlleu del català "ramellet", que ve a la vegada de "ramell", que té en català l'accepció de "pom o penjoll de fruits", com en l'expressió "ramell de raïm". I per analogia a un ramell de raïm, és fàcil pensar en un penjoll de boletes de vidre com un ramellet. I encara és més precís el mot occità "ramelet" pel que fa a la idea de conjunt d'objectes disposats en forma de cercle, més concretament es defineix com "1-ramel pichon; 2-garlanda; 3-vielha dança tolosina amb de cercles engarlandats que los dançaires i sautan dedins e ne tornen sortir"².

¹ "Los cuatro viajes de Cristóbal Colón y su testamento. Edición y prólogo de Ignacio B. Anzoátegui"; Cristóbal Colón; Espasa Calpe; Madrid; 1991. Totes les cites del Diari són tretes d'aquí.

² "Dicc. General Occitan a partir dels parlars lengadocians"; Ed. Cultura d'Oc.

Podem reblar aquesta la idea de catalanisme o occitanisme notant com en un altre lloc del Diari emprà “remalejo” amb una e inicial, cosa compatible amb una pronunciació [rəməˈλæt], que pot donar tant ‘a’ com ‘e’ en l’escriptura.

un pedazo de tierra bermeja hecha en polvo y después amasada:

A primer cop d’ull, aquesta expressió crida l’atenció per la manca de sentit en el context de la frase on s’escriu. En Colom ens està describint un home sol que passa en la seva canoa d’una illa a una altra del Carib i que duu amb ell una mica de pa, aigua dins una carbassa i unes fulles seques que molt probablement deuen ser tabac, ja que ens diu que els indis les apreciaven molt. Per altres altres llocs del Diari coneixem el seu hàbit de fumar, que en aquells primers moment tan va sorprendre als expedicionaris. Així, per exemple, el 6 de Novembre “hallaron [...] por el camino mucha gente que atravesaba a sus pueblos, mujeres y hombres, con un tizón en la mano, hierbas para tomar sus sahumeros que acostumbraban”. En aquest context d’objectes per al consum quotidià, doncs, grinyola l’aparició d’un tros de terra vermella que no té cap utilitat aparent. A primer cop d’ull podem pensar que es tracta d’un objecte de terrissa, ja que en d’altres parts del Diari en descriu l’existència, però això no s’adiu amb el fet que fos amassat i per tant sense forma, i no aconsegueix donar sentit a l’expressió “hecha en polvo” (“hecha de polvo” / “hecha polvo?”).

Tot pren més sentit, però, si pensem que està parlant d’algun preparat comestible, com ens ho condueix a fer el context. Així, “hecha en polvo” ens dóna la idea d’una substància mòlta, com la farina. La semblança entre la pols i la farina és evident i en tenim proves en d’altres llengües. Així tenim que per exemple, en anglès, “powder” és farina i és pólvora, i en francès “poudre” és tan pólvora com pols. Modernament nosaltres parlem, per exemple, de “llet en pols”. En aquest context, que aquesta farina sigui després amassada, talment com es fa amb la farina de blat per fer el pa, és d’allò més natural. El problema el podem reduir, per tant, a la següent pregunta: què volia dir Colom quan parlava de “un pedazo de tierra bermeja”? Al meu parer, la paraula que millor encaixa en el text és la paraula catalana “terròs”. Aquesta paraula, en el seu significat primitiu és emprada per referir-se a un tros de terra amalgamada, una gleva. Més endavant, per analogia, adquireix el significat d’un preparat comestible amalgamat com, per exemple, en un “terròs de sucre”. És digne d’esmentar aquí que en Coromines atribueix a “terròs” l’origen etimològic de la paraula “torró”. I si podem pensar en un torró com un terròs, ja som al cap del carrer. Tot sembla encaixar si pensem que Colom podia haver escrit quelcom com ara “un terros(o) hecho en polvo” i que algun dels copiadors del Diari, davant d’una paraula estranya en castellà, interpretés “terros(o)” com una paraula composta de “terra” + “ros(o)” i acabés per fer-ne la traducció de “un pedazo de tierra bermeja”.

a su guisa:

Aquesta expressió d’aparença tan perfectament castellana pot amagar, tanmateix, algunes sorpreses. Tot llegint la frase on està escrita, la interpretació normal que en fem és que el nadiu duia un cistellet “a la seva manera”, o sia “a la manera d’aquesta gent”, on hi portava alguns dels regals que els mariners havien fet als indis a l’illa de Sant Salvador. El lector curiós pot entretenir-se a buscar en el text del Diari quina és aquesta manera de dur el cistellet que va cridar l’atenció d’en Colom. En debades. Això per si mateix no vol dir res; ja que sabem que el Diari va ser resumit, retallat i interpolat i per tant podem pensar que l’autor o autors de tot això varen ometre l’explicació de quina era la “guisa” sobredita. Resulta, però, més sospitos el fet que ni Colom ni de las Casas

no fan servir la paraula “guisa” en cap més lloc del Diari del primer viatge. No hi surt ni en expressions on podríem molt bé esperar que hi aparegués, com ara: ”un ramo tenía las fojas a manera de cañas” o “las casas, son todas a manera de alfaneques” o bé “había gran cantidad de palmas de otra manera que las de Guinea”. Sempre i en tot lloc hi veiem la paraula ”manera”. Al tercer viatge, més de sis anys després, sí que hi trobem aparicions de “guisa”. Així tenim: “los cabellos largos y llanos, cortados a la guisa de Castilla” i “todos traían al pescuezo y a los brazos algo a la guisa de estas tierras”. En aquesta darrera frase en particular, observem un ús de “guisa” igual al que sembla donar-li en el text estudiat, però amb una construcció més típica, o sia acompanyada de la preposició “de”. És per això que fins i tot si volem admetre que aquest és el significat real de l’expressió del Diari, caldrà ensems admetre que Colom l’està fent servir amb la construcció que és la típica del francès: “à ma, ta, sa ... guise”, com per exemple “Elle vivait à sa guise.”, i que també trobem en català en Eiximenis i Llull (vegeu “guisa” a l’Alcover-Moll¹³). En castellà, en canvi, no l’he trobat documentada.

Si tenim en compte l’exposat fins aquí, també és legítim pensar que no era ”guisa” la paraula del Diari original. Així doncs, a què es podia referir Colom quan va fer servir aquesta expressió? L’explicació més senzilla seria que es volgués referir a algun lloc d’on el nadiu duia penjat el cistellet. Aquí ens topem amb un conjunt de possibilitats ben curiós, que espero que si més no demostrarà fins a quin punt és complex l’anàlisi lingüístic, i la molta informació que encara es pot treure dels textos colombins. Tenim bàsicament dues opcions:

La primera és que estigués fent referència a una altra paraula francesa; “guiche” que es defineix com ²:

- corretja de mitjana llargada i sovint d’un teixit molt ric, les extremitats del qual estan fixades al capdamunt de l’escut formant com una nansa.
- corretja de la qual es penja el corn. (entenc un corn de caça penjat al coll)
- petita cinta teixida agafada de cada banda de la cuculla dels cartoixans per tancar-la

Així doncs veiem que al país veí, “guiche” és una paraula que ja d’antic s’emprava per definir una corretja que servia per penjar diferents objectes al coll. És difícil trobar un encaix més ajustat al context del Diari: “Un cestillo a su guisa” podia ser doncs un cistellet penjat de la seva “guiche”.

Per presentar la segona opció caldrà abans repassar altres punts del Diari colombí. Qui hagi llegit amb deteniment el text del Diari probablement s’haurà adonat que Colom acostuma a emprar gairebé sempre la preposició “a” davant de diferents parts del cos per a referir-se a llocs on duen penjant objectes aquella gent. Vegem-ne un parell d’exemples:

“...hacen señas que hay muy mucho oro y que lo traen en los brazos en manillas y a las piernas y a las orejas y al nariz y al pescuezo”

¹ Es pot consultar en línia a: <http://dcvb.iecat.net/>.

² “Trésor de la langue française”. També consultable en línia a : http://www.lexilogos.com/francais_langue_dictionnaires.htm

“Y pues éstas dan así estas señas que lo traen a los brazos y a las piernas...” (15 d’Octubre)

En connexió amb això, resulta d’un gran interès l’explicació que ens forneix el Diari corresponent al dia 22 de Desembre, més de dos mesos després i que diu:

“Envióle [el senyor d’aquella terra] con aquél un cinto que, en lugar de bolsa, traía una carátula que tenía dos orejas grandes de oro de martillo y la lengua y la nariz.”

Ho podem completar amb aquesta cita del 18 de Desembre:

“Después de comido, un escudero [del cacic] traía un cinto, que es propio como los de Castilla en la hechura, salvo que es de otra obra...”

D’aquí en deduïm que els nadius usaven uns cinturons de forma similar als europeus i que aquests cinturons duïen una bossa agafada d’ells. De tot això en podem deduir com a prou cert que el cistellet del nostre text sigui el mateix que aquestes bosses de què ens parla unes setmanes després. Si a més pensem que en el cinturó que li varen regalar a en Colom la bossa era substituïda per una caràtula d’or, el més normal és imaginar que la bossa deuria estar en el lloc de la sivella d’un cinturó, perquè és el lloc on més es veuria.

Amb tot això en ment, ara podem agafar el diccionari Alcover-Moll buscar la definició de “guixa” i en una de les accepcions la trobarem ni més ni menys que com a sinònim de “llombrígol”, documentada a Mallorca. I no és certament el llombrígol el lloc on cau la sivella d’un cinturó? Es referia Colom “a la (seva) guixa”?

És ben probable que per al lector catalanoparlant (almenys del Principat) aquesta sigui la primera vegada que llegeixi la paraula “guixa” com a sinònim de melic. El seu significat és totalment deslligat al de “guixa” com a planta o al de “guixa” com a pedra o còdol. D’on va sortir aquest mot? A manca d’informació bibliogràfica, aventuro la hipòtesi que ve de la paraula francesa “guichet”, que en el seu significat primitiu denomina una obertura o finestreta que antigament es feia a les portes per a poder veure qui trucava. D’aquí en va sortir el sentit de les “guichets” on es compren les entrades del cinema, les nostres finestretes o guixetes, per bé que aquesta darrera és una paraula que encara no és acceptada als diccionaris, el que delata el seu origen recent en català. Per analogia del melic amb un petit orifici, sembla que “guichet” va agafar el sentit de melic a les Illes, un sentit que enlloc no he trobat documentat en francès. Sembla, doncs, un mot genuïnament mallorquí.³⁴

La influència del francès en el català de les Illes no sorprèn tant si tenim en compte que una bona part de les terres en el repartiment de Mallorca i Eivissa varen anar a parar al comte del Rosselló, que versemblantment les degué repoblar amb gent de la seva terra.

³ Un altre assumpte és saber d’on ve guichet, cosa que no està gens clara. El Trésor diu “Prob. dimin. de l’a. nord. vik « baie » d’où « cachette, recoin »”. Tanmateix, sembla atractiva la idea que “guichet” sigui diminutiu de “guiche”, o sigui, d’una corretja petita que amb prou feines passa pel cap i d’aquí la petita obertura de les portes per on amb prou feines s’hi podia treure el cap. Això faria que al capdavant les dues explicacions alternatives donades al significat de “guixa” fossin molt properes.

Els vincles no van acabar aquí, ja que a la mort de Jaume I, les Illes i el Rosselló varen formar el regne de Mallorca, amb capital a Perpinyà. La influència del francès a través del català del Rosselló és doncs prou versemblant.

Sigui com sigui, val molt la pena estudiar (no conec cap estudi al respecte) les empremtes de la llengua d'oc i del francès que surten en el Diari de Bord, que al meu parer són moltes més i més importants. D'altra banda, això no queda lluny de l'estudi dels catalanismes en un text castellà, ja que sempre sortiran molts dels mots i construccions que tenen en comú el català i les seves veïnes del nord.

Josep Galceran